

KAPOSI Zoltán
egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics,
Pécs, Hungary
 email: zkaposiz@gmail.com

**PÉCS GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI AZ ELSŐ
 VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN**

*ECONOMIC CHANGES IN PÉCS DURING THE FIRST
 WORLD WAR*

ABSTRACT

Pécs was a quickly developing city during the Dual Monarchy era, especially the growth of the manufacturing industry and the coal mining industry was fast. However, the city lost its momentum due to the outbreak of the First World War. The effects of the war were primarily negative on the city's economy and society. A part of the labour force was enlisted which caused significant workforce deficit in both small and large scale firms. Due to the decrease in real wages many people could only make a living out of military pensions. The aggregate production declined as a result of shortage of raw materials and the lowering aggregate demand. The lack of supply forced individuals to increase the agricultural output; mostly the agricultural household production (growing potato, fruit and vegetables) ran up. The total household consumption significantly declined during the war. Government intervention affected more and more industries as the war progressed. The ration ticket for bread was introduced in 1916 and soon most basic foods (flour, sugar, lard, meat, etc...) were rationed. Organisation of public services, procurement and distribution of food was a heavy burden on the shoulders of the city. Because of the poverty several soup kitchen had to be set up in 1917-18. Charity organisation played an important role in supporting the poor. It is beyond doubt that the government of the

city managed to solve the greatest problems; therefore, the city avoided famine. There were obviously a few who benefited from the war; mostly those companies who directly produced for the government, namely to the military. The end of the war did not end the lean years since the Serbian army occupied the city in November 1918, lengthening the difficult situation for an additional thirty three months.

Kulcsszavak: első világháború, ellátás, infláció, fogyasztás, város

Keynotes: first world war, supply, inflation, consumption, city

1. Bevezetés

Pécs a 19. században a Dunántúl egyik leggyorsabban fejlődő városa volt. Az önálló törvényhatósági jogú város az első világháború előtti évekre a mintegy 48.000 polgári lakosával a történeti Magyarország tizenötödik legnépesebb településévé vált.¹ A város fejlődése különösen a kiegyezés megkötése utáni időszakban gyorsult fel, amikor is Pécssett gomba módra szaporodtak az ipari vállalkozások. Olyan országos és birodalmi piacokat meghódító nagyvállalkozások születtek ebben az időben, amelyek jelentős technikai innovációkat tudtak felmutatni; elég itt a Zsolnay-kerámiagyárra, az Angster-orgonagyárra, avagy a Hamerli-kesztyűgyárra utalni.² Az iparosodás másik szála a szénbányászat fejlődése volt: a város határain belül lévő Pécs-bányatelepen már 1852 óta, illetve a Pécs melletti falvakban (Vasas, Szabolcs, Somogy) 1868 óta a Dunagőzhajózási Társaság (DGT) egyre kiterjedtebb kőszénbányászatot folytatott. A félévszázados fejlesztések nyomán a háború előtti időre egy 3800 főt foglalkoztató nagyvállalat épült ki. E munkástömeg mintegy harmada a város északkeleti részén, Pécs-bányatelepen élt.³ Erős maradt a kisipar is, amit mutat, hogy a háború előtt az összes pécsi ipari és kereskedelmi vállalkozás 56%-a segédek nélkül működött.⁴

De más ágazatokban is látszik az előrelépés. Pécs területén belül a mintegy 2500 holdas szőlő az 1880-as évek közepéig lehetőséget adott a polgárságának a jövedelemtermelésre; a filoxérajárvány és a századvégi borhamisítási botrány ellenére a szőlő- és bortermelésnek továbbra is megmaradt a jelentősége.⁵ Pécs a dualizmus korában növekvő kereskedelmi központtá vált: a város a délkelet-dunántúli és a szlavóniai vidékeknek is a legnagyobb piacos helye volt. A lokális kereskedelem is erősödött: egyre több bolt jött létre úgy, hogy mellettük a hagyományos országos és heti vásároknak is megmaradt a funkciója. A vasút (megkésve) az 1880-as évektől javította a kereskedők pozícióját.⁶ Pécs pénzügyi és igazgatási központi funkcióinak erősödését mutatja számos bank, takarékpénztár, segélyezési

egylet, biztosító megalakulása. Az állami szolgáltató intézmények és szervezetek (vasút, posta stb.) megjelenése nagyszámú hivatali értelmiségi és középréteghez tartozó megjelenését is magával hozza, nem is beszélve az egyszerű alkalmazottakról.

2. A háború kezdete és a pécsi gazdaság

A háború kitörése megtörte a dualizmus-kori gazdasági fejlődést. Kezdetben, hasonlóan szinte az egész országhoz, a pécsi lakosság nagy része is lelkesen üdvözölte a háborút. A helyi újságok híradásai szerint felfokozott hangulatban indultak el az első katonavonatok. Ez illeszkedett Pécs katonaváros⁷ jellegéhez: ne felejtjük el, hogy a századforduló körül a városban hadapródiskola és számos laktanya épült, több helyen volt katonai gyakorlótér, vagyis a hadsereg folyamatosan jelen volt a város életében; az 1910. évi adatok szerint mintegy 2.000 katona tartózkodott állandó jelleggel a városban.⁸ 1914. július 31-én elindult a pécsi Főpályaudvarról délre a közös hadsereg 52. gyalogezrede, amit augusztus 9–10-én követtek a 19. honvéd gyalogezredet szállító szerelvények.⁹ A harcok megindulása után az itthon maradottak lelkesedését azonban hamar lehűtötték a háborús hírek és következmények. Nagyon hamar, már augusztus 23-án megérkeztek Pécsre az első sebesült és beteg katonák, akiket különböző kórházakban vagy laktanyákban helyeztek el.¹⁰ A férjek, apák és fiak halála, nyomorékká vagy munkaképtelenné válása, a hadifogságba kerültek híre lassan-lassan kijózanítólag hatott.

1914 nyarától a magyarországi gazdaság hagyományos polgári békegazdaságból egyre inkább háborús gazdasággá vált. Tulajdonát tekintve megtartotta ugyan döntően magánjellegét, de a folyamatos központi megrendelések révén az állam egyre nagyobb gazdasági befolyásra tett szert. Az állam intézkedéseivel a háborús céloknak rendelte alá a gazdaságot, s ahol szükségesnek ítélte, ott korlátozásokat vezetett be, így például a kormány kötelezően betartandó termelési előirányzatokat adhatott az ipari vállalatoknak. A háború vége felé már 900 üzem állt katonai irányítás alatt az országban.¹¹ Egy korábbi törvény értelmében a hadiüzemekben korlátozták a munkások jogait, bevezették az éjszakai munkát, s az a kevés szociális vívmány is elveszett, amit a munkás-érdekképviseleti szervek korábban szereztek.¹² Az állami befolyás leghatásosabb eszköze a központi megrendelés volt: míg a háború előtt a katonai megrendelések mintegy 60 millió koronát tettek ki, addig a háború éve alatt 1,4–2,1 milliárdra ugrottak fel.¹³

3. A pécsi ipar és a szénbányászat a háború idején

A pécsi iparrendszerben több olyan üzem is volt, amelyek közvetlenül is bekapcsolódhattak a fronttermelésbe. Különösen fontosak voltak a gépiparral, fémiparral foglalkozó üzemek, valamint a szénbányák. A Hamerli-gépgyárat hadiüzemmé nyilvánították. Mint hadiüzemnek a korábbi fő profilról, a mezőgazdasági gépek termeléséről teljesen le kellett állni. A gyár a háború éveiben elsődlegesen löporgránátokat, kézigránátokat, gránáthüvelyeket, aknákat és aknavetőket gyártott.¹⁴ A hadiüzemekben a dolgozók száma általában nem csökkent, legfeljebb az összetétele változott; a Hamerli-gépgyárban a világháború alatt még nőtt is a foglalkoztatás (különösen a segédmunkásoké), ugyanakkor magas arányt ért el a női dolgozók száma is. Folyamatosan kerestek hirdetésekben dolgozókat, 1916 elején „gránátgyártáshoz alkalmas” nőket kívántak felvenni.¹⁵ A gépgyár munkáslétszáma általában 200 fő körül mozgott, ami összehasonlítva a háború előtti címtárakban közölt adatokkal,¹⁶ enyhe emelkedést mutat.

Az állami kereslet konjunktúrát teremtett a Pécsi Dohánygyárnak is, s mivel a cég állami tulajdonú vállalat volt, így gyors növekedést produkálhatott. A háború alatt a gyár több új gépet szerzett be, aminek segítségével 1912–17 között háromszorosára növelték a termelést. A szakirodalom alapján hasonló folyamatokat láthatunk több más hazai dohánygyárnál is, mégis szinte állandósult cigarettahiány jött létre a háború alatt. A pécsi gyárban a foglalkoztatás is gyorsan nőtt, a kezdeti 1912. évi 296 fős létszám 1916-ban már fő volt.¹⁷ De hasonló felfutást érzékelhetünk más pécsi ipari üzemeknél is. A Höfler-börgyár esetében is nőtték az állami megrendelések. Ezt kihasználva megépítettek egy nyersbőr- és cserraktárat, valamint egy igazgatói lakást, s bevezették az iparvasutat a gyártelepre. Mutatja a börgyár felfutását, hogy 1916-ban megvették az eszéki Bartalovich-féle börgyárat.¹⁸ A börgyárban is nőtt a foglalkoztatottság: az 1914. évi 135 fővel szemben 1918-ban már 189-en dolgoztak.¹⁹

Nem volt azonban kizárólagos az előrelépéshez az állami megrendelés, sokszor egy-egy cég menedzsmentjének ügyessége is hozzájárulhatott egy vállalat talpon maradásához, a maradék piac kihasználásához. Jó példa erre a Littke-pezsőgyár és a Hirschfeld-sörgyár esete, amelyek a háborús körülmények között is tudtak fejleszteni és piacot szélesíteni.²⁰ Arra is van példánk, hogy a kis termelők összefogását célzó szövetkezeti gondolat is eredményezhetett pozitív változásokat. Ilyen volt például a Szeszfőző szövetkezet, amely 780 taggal, sok kicsi szesztermelő szervezeteként 1916-ban jött létre. 1918-ban már 1.069 tagja volt a szövetkezetnek.²¹ A háborús gaz-

daság működése során jelentős tőkekoncentráció ment végbe a város iparában, amikor is kisebb-nagyobb üzemek olvadtak egymásba, avagy ezek felvásárlás áldozatává. A hadiszállítók, s főleg a nagykereskedők jó néhány tagja gazdagodott meg ezekben az években.

A háborús körülmények között az állam egyre több helyen és ágazatban vezetett be korlátozásokat. Az egyik legnagyobb, országosan jelentkező probléma a szénellátás biztosítása volt, hiszen a hadiszállítási kapacitások üzemeltetése, az energiaellátás és a fűtőanyag-biztosítása többlettermelésre készítette a hazai szénkitermelőket.²² E vállalatoknak azonban a munkaerőlétszáma és a kibocsátása csökkent. Az állandósuló szénhiányt átmenetileg ugyan enyhítette az elfoglalt lengyel-orosz bányákból származó készlet, ám hosszú távú megoldást nem jelenthetett. A háború a szénbányászok helyi tömegeit is elszórtotta, ezért 1915 után a termelés a DGT üzemeiben is csökkent. A központilag leosztott hadifogoly-munkaerő kihasználása termelékenységszökkenést okozott. Jellemző, hogy az 1917. évi előirányzat teljesítésére 550 bányászra lett volna szükség, ami helyett 122 orosz és 87 olasz hadifoglyot kaptak, ám ezek között egyetlen egy bányai munkás sem akadt.²³ A hadifoglyokat elsődlegesen a külszíni termelésnél próbálták meg foglalkoztatni, ám a föld alatt dolgozó bányászok száma csökkent. A termelékenység csökkenése a termelés visszaesésével járt. A mélypontot az 1919. év jelentette: a DGT tisztaszén-termelése a háború előtti utolsó békeévben 701.350 tonna volt, ezzel szemben 1919-ben már csak 310.660 tonnát tudtak termelni.²⁴

A háború alatt számos pécsi gyár termelése visszaesett. Általában rosszul jártak azok az üzemek, amelyek profilját a háború előtt a polgári fogyasztói igények kielégítése formálta. Tipikus példa erre az 1914 előtti legnagyobb pécsi gyár, a 900 főt foglalkoztató Zsolnay, amelynek megrendelése gyorsan csökkentek, mivel addigi termékeire sem polgári, sem állami kereslet nem volt.²⁵ Szintén rosszul jártak azok az üzemek, amelyek működésüket korábban importból származó alapanyagokra alapozták. A gázgyárban, amely korábban Csehországból származó jó minőségű szénből fejlesztett gázt, többször le kellett állítani a termelést, ami folyamatos gázszüneteket hozott a városi fogyasztóknak. A szénhiány és az építőipari megrendelések elmaradása miatt akadozott a termelés az Első Pécsi Mész- és Gőztéglagyár Rt-ben is.²⁶ A háborús években a hiány miatt az alapanyagárak meredeken emelkedtek, ami a beszerzési költségeket, s végső soron az árakat növelte.

Nem volt sokkal jobb a malmok helyzete sem. Pécsen a háború idején több olyan gőzmalom is működött, amelyeknek még a gabonafelvásárlási és

elosztási monopóliummal rendelkező Haditermény Rt. által kiutalt gabona őrlésére is volt jogosítványa.²⁷ A baj inkább az volt, hogy a Haditermény Rt.-vel főleg a nagy budapesti óriásmalmok tudtak jó üzleteket kötni, s még a déli területeken megtermelt gabonát is Budapesten őrölték meg, a pécsieknek (s másoknak) alig jutott valami kis maradék. 1916 februárjában a pécsi malomtulajdonosok már egyenesen a kereskedelemügyi miniszternek írtak beadványt, azt kérve, hogy a miniszter „*Méltóztassék a Haditermény Részvénytársaságnál odahatni, hogy ne csak a budapesti bankvállalatok érdek körébe tartozó fővárosi malmokat, hanem az ország egyéb malmait is foglalkoztassa*”. Szintén probléma volt a Haditerménnyel szerződött malmok számára, hogy a jelentős infláció miatt a beszerzési, fuvarozási stb. költségeik növekedtek, ennek elszámolása viszont a háború elején megállapított kötött árakon történt, így egyre nagyobb veszteségeket szenvedtek el.²⁸

4. A pécsi mezőgazdasági termelés helyzete a háború alatt

A háború első másfél éve alatt Magyarország élelmiszerellátása még nem volt különösen nehéz, a közellátás biztosított volt. Az 1914. és az 1915. évi gabonatermés viszonylag jó volt, s megfelelő készletek álltak rendelkezésre, de a következő évekre ez már korántsem mondható. A háború végére a magyar mezőgazdaság az 1914 előtti termelési szintjének már csak 40–50%-át érte el.²⁹ A hazai nagyobb városok persze elég speciális helyzetben voltak, hiszen általában jelentős agrárgazdasággal nem rendelkeztek.

Pécs földbirtokszerkezete sem volt alkalmas jelentős méretű agrártermelésre. A nagyváros közigazgatási határa 12.250 hold volt, amelyből 5197 hold a város tulajdonát képezte.³⁰ A városi földek nagy részét a Mecseken lévő erdő (4249 hold) tette ki. De volt a városnak a vasúttól délre lévő területeken 222 hold szántója, 12 hold rétje és 59 hold rétje is, s akkor még nem is említettük a tekintélyes méretű 340 holdas legelőt. A többi föld nagy része magántulajdonban volt, de alapvetően kisparcellás rendszerben. Nagyobb, néhány száz holdas birtoka csak néhány magánszemélynek, a Püspökségnek és a Székesegyháznak, valamint a DGT-nek volt Pécssett.³¹ A polgári tulajdonban lévő földek harmada szőlő volt, többi része pedig kisméretű szántó- és rétparcellákból állt. A földbirtokszerkezet miatt a háború alatt Pécs határában érdemi, nagyobb kiterjedésű gabonatermelés nem folyt. A városhatáron belüli búzatermés 1915–1918 viszonylatában mintegy 50, az árpatermés 40, a zabtermés 30, a kukoricatermés 60 százalékkal esett vissza. Érdemi növekedés a burgonyánál található, ahol 1917–18 között

négyszeresére emelkedett a megtermelt mennyiség.³² A gabonatermés fölöslegét, vagyis ami a személyi fogyasztáson túl képződött, 1915 végétől kezdve Haditermény Rt. lefoglalta. Ennek köszönhetően volt idő, amikor már egy szem helyben termelt búzát nem lehetett Pécs piacain vásárolni, ha esetleg valamelyik környékbéli kistermelő behozott egy-két szekérrel, azt azonnal elkapták.³³

Nagy szerepe volt a háború alatt a helyi húsellátás biztosításában a Pécsi Sertéshizláló Rt.-nek. A társaság a háború előtt sok mindennel foglalkozott, de 1914 után korlátozták tevékenységét. Jelentős, alkalmanként ezer darabnál is nagyobb sertésállománya volt a Sertéshizlálóknak, amelyet igen takarékosan, beosztva használtak föl. Pécs város kizárólagos szerződést kötött a vállalattal. A vágást a városi hentesek végezték, s csak a városon keresztül lehetett értékesíteni. Egyre inkább problémává vált viszont a takarmány beszerzése, s a katonaság növekvő szalonna és zsírszükséglete. 1916-ban például nagyon gyenge volt a hazai kukoricatermés, így a vállalatnak is szembe kellett néznie a takarmányhiánnyal.³⁴ A húsminőség nem volt magas, a sertéshús a korabeli források szerint alapvetően nagyon zsíros és laza szerkezetű volt. 1917-ben már odáig jutottak, hogy a városi hatóság nem tudott tengerit beszerezni, ezért kényszermegoldásnak tűnt, hogy az akkori 1100–1200 darabos sertésállományt kihízalás nélkül leölik, a húst megfűstölik, vagy más módon konzerválják, s később felhasználják.³⁵ Később valamit javult a kukoricaellátás, de továbbra is bűvészkedni kellett a város húsellátását illetően, így például 1917 nyarán városon kívülről kellett már hússertéseket vásárolni a városnak.³⁶

Utalnunk kell még a háború alatti kertészeti termelésre. Akinek Pécssett földje volt, mindig is foglalkozott zöldség- és gyümölcsstermeléssel, hiszen az jelentősen csökkenthette a készpénzkiadásokat, ugyanakkor jó minőségű élelmiszert biztosított.³⁷ Pécs város is szorgalmazta a kertgazdálkodás kiterjesztését, a zöldségfélék termesztését, amely hatására különösen a város határain belül lévő bolgárkertészetek termelése futott föl.³⁸ A város tulajdon földjei közül igyekezett kertművelés céljára többet is bérbe adni, így például a Döghányó-dűlőben lévő földeket egy Nikola nevű bolgárkertésznek adta bére, aki azon további kisbérleteket létesített, ahol végül is mintegy 40 vasutas foglalkozott kertészeti termeléssel.³⁹ Kertműveléssel sokan és sok helyen foglalkoztak: 1916-ban például a 19. honvéd gyalogezred zászlóaljának kertészeti telepéről szállítottak a pécsi piacra több ezer fej salátát, amit a telepen egyébként pécsi bolgárkertészek termeltek meg.⁴⁰ 1917-ben a város úgy határozott, hogy kertgazdaságot hoz létre a Megyeri út melletti, volt amerikai szőlőtelep helyén, amihez akár több városi tulajdonban lévő

parcellát is hozzá lehetett kapcsolni. Ugyanakkor döntöttek a városon belüli rabkertészetről is, amelynek helyét Basamalomban jelölték ki.⁴¹

Fontos ellátási kezdeményezés volt Pécsen és a város ellátó körzetében a fölös, kihasználatlan földek művelés alá vétele. Így például a Pécs-től alig pár km-re fekvő Keszü faluban Somssich Sándor iskolaigazgató kezdeményezésére elkezdték a faiskola minden szabad területét bevetni, beültetni babbal, borsóval, burgonyával, paradicsommal stb., hogy ezzel is tudjanak segíteni a rászorultakon.⁴² Erre azért is szükség volt, mert súlyos következményei voltak a mezőgazdasági munkák elmaradásának. A krónikus munkaerőhiány miatt a mezőgazdasági munkákra Pécsen és Baranyában is igénybe vették a 11 évnél idősebb iskolásokat. Végeztettek velük gyomlálást, kapálást, gyümölcszedést, rovarirtást stb.; munkájuk érdekében még a tanítási időt is megkurtították.⁴³ A takarmány-rekvirálás miatt a jószágtartás és hizlalás volumene visszaesett, a munkaerőhiány miatt a gabonatermelés mértéke lecsökkent, így a lakosság potenciális önellátásának is csökkent az esélye.

5. Jövedelmek, inflációs hatások

Nagyon sok olyan, döntően kívülről érkező hatás érte a pécsi lakosságot, amely ellen nem igen volt védekezési lehetősége. Az egyik ilyen a korábbi családi munkaerő-szerkezet felborulásából fakadt. A négy és fél év alatt igen nagy tömeget érintő bevonultatás miatt kiesett jövedelmek pótlása rendkívül megnehezült. Ezzel kapcsolatban nagy probléma volt a korábbi kiegészítő, de rengeteg pécsi háztartásban igen sokat jelentő szőlő- és borgazdálkodás kiesése, hiszen a katonakötelezettség miatt az idénymunkákra alig kerülhetett sor, a jövedelemcsökkenés miatt pedig napszámosok alkalmazására sem nyílt lehetőség, így a borértékesítésből fakadó pótlólagos jövedelmek nagy része elveszett.⁴⁴ Jól mutatja ezt a helyzetet Schäffer Dávid, a 29. gyalogezred honvédjének 1915-ben írt szabadságolási kérelme, amelyben azt vázolta, hogy „*Mivel azonban nagyobb területű szőlő birtokom van, mely egyedül képezi vagyonomat, ennek jövedelméből tartottam fen magamt és nagyszámú családomat. A most bekövetkező szürettől függ, hogy családom megélhetése biztosítva lesz-e vagy sem.*” Hivatkozott még arra is, hogy jelenléte nélkül a felfogadott munkások felületesek, így jövedelmeinek fele biztos el fog veszni, ugyanakkor a szőlőt jelentős kölcsön is terheli.⁴⁵

Szintén nagy probléma volt a lakossági megtakarítások csökkenése. A Monarchia a háborús költségeket nagy részben hadikölcsön-kötvények kibocsátásával fedezte. Nyolc alkalommal összesen 53 milliárd koronányi

papírt értékesítettek, ebből 15,66 milliárd esett Magyarországra.⁴⁶ A gazdagabbaktól, s főleg azoktól, akik az állami megrendelések révén zsiros üzletekhez jutottak, a hatalom és részben a társadalom részéről is elvárták a hadikötvények jegyzését. Az alapvetően cenzúrázott, főleg központi híreket közlő helyi sajtóban is egyre több olyan felhívás jelent meg, amelyek sokszor a hadisiker zálogaként állították be a kötvények jegyzését. Az újabb és újabb kötvénykibocsátások szinte rázúdultak a lakosságra, s azt az illúziót keltették, hogy a kötvényvásárlás hosszú távon jó üzlet, s egyben a katonai győzelem alapja. Jellemző, hogy már az első, 1914 novemberében kibocsátott kötvényre Pécsen 7 millió korona lett lejegyezve. A hadikölcsön-jegyzés valójában a lakossági vagyoni állami elvonásának eszköze volt. A kötvények révén megcsapolták a megtakarításokat, egyben hosszú távon is kiszolgáltatottá tették a társadalom nagy részét. Tegyük még hozzá, hogy nemcsak a lakosság vett kötvényt: a nyolc hadikölcsönből például Pécs város összesen 3,41 millió korona értékben jegyzett le.⁴⁷

Nagy csapás volt az infláció emelkedése. Az állami kiadások fedezése érdekében gyorsan nőtt a forgalomba került bankjegymennyiség. Míg 1914 közepén 2,5 milliárd korona volt a bankjegyforgalom értéke, addig 1918 októberére már meghaladta a 38,3 milliárd koronát. Az 1914. évi 100 magyar korona 1918 októberében már csak 22,4 koronát ért, vagyis négy év alatt csaknem ötödére csökkent a pénz vásárlóértéke.⁴⁸ Az infláció az állam, valamint a haditermelők érdekét szolgálta, s főleg azokét, akik gyorsan tudták konvertálni pénzüket értékállóbb formákká. A fogyasztói árak már a háború első évében is meredeken emelkedtek. A naponta megjelenő Pécsi Napló 1915 áprilisában összevetette az akkori élelmiszerárakat az egy évvel korábbiakkal. Az összehasonlításból kiderül, hogy az élelmiszerárak egy év alatt 100–150%-kal nőttek.⁴⁹ Természetesen az áremelkedéssel a bérnövekedés nem tartott lépést, így a reáljövedelmek csökkentek.⁵⁰ A vállalkozók számára újabb és újabb adókat találtak ki. De fontos inflációs ok volt az árukészlet csökkenése, a feketekereskedelem gyors terjedése, a jövedelmek elrejtése és az adómorál leromlása is.

Kezdetben, a rövidnek gondolt háború első hónapjaiban még nem nagyon lehetett érezni a fogyasztás csökkenését, ám 1915–16 fordulójától már annál inkább. A munkaerő kiesése, a reáljövedelmek csökkenése miatt sok helyen, de főleg a külvárosi szegényebb területeken nyomorúságos helyzet alakult ki. A reálbérek csökkenése a bérből, fizetésből élők helyzetét sújtotta a legjobban, s ez főleg azok számára okozott nagy nehézséget, akik nem a kiemelt ágazatokban dolgoztak, avagy éppen kötött, fix fizetésű állami alkalmazottak voltak. Ez azért volt súlyos, mert Pécs munka-

erő-szerkezetében meglehetősen jelentős volt az önkormányzati, illetve az állami alkalmazottak aránya, nem is beszélve az ipari dolgozókról.⁵¹ E rétegek alig tudták jövedelmi helyzetüket javítani. Különösen rossz helyzetbe kerültek azok a családok, ahol a korábbi jövedelem a most meghalt vagy éppen hadifogságba került férfiembertől származott. A bevonultak után járt ugyan a hadisegély, aminek nominális szintjét növelték, de az infláció ezt gyorsan eliminálta, ugyanakkor gyorsan nőtt a hadiözvegyek és a hadiárvaák száma. A városnak óriási gondot jelentett a szegények segélyezése, hiszen hagyományos adóbevételei visszaestek, ezért forrásai nem nagyon voltak.⁵²

A lakosság ott próbált pénzhez, jövedelemhez, áruhoz jutni, ahol éppen tudott. A háború alatt fellendült a helyi piaci kiskereskedelem, a vásárok forgalma. A helyi sajtó szinte minden hónapban megjegyezte, hogy a lakosság mindent megpróbált értékesíteni, amiért pénzt remélhetett: ebben az időben olcsón lehetett hozzájutni évszázados relikviákhoz, bútorhoz, szőnyeghez, ezüsthöz stb. Az emberek korábbi megtakarításaikat felélték, ugyanakkor a helyi pénzügyintézmények hitelezési lehetőségei beszűkültek, a lakossági betétállomány pedig csökkent. Jól mutatja ezt, hogy már 1914 nyarán a legjelentősebb helyi pénzügyintézmény, a Pécsi Takarékpénztár 23 millió koronát kitevő betétállományából a betétesek 870.000 koronát kivettek.⁵³

1915 nyaratól ármaximálást léptettek érvénybe, ezeket az árakat a pécsi piacon élszóval, illetve különböző hirdetményekben tették közzé. A korábbi szabadpiachoz képest ez már jelentős korlátozást jelentett. Jellemző módon a maximált árak kihirdetése napján jónéhány piacra terméket szállító vállalkozó hamar távozott, mondván, a megállapított árak nagyon alacsonyak a költségekhez képest. A városi szegényeknek persze még a maximált árak is túl magasak voltak.⁵⁴ 1915 közepe felé már egyre inkább lehetett érezni Pécsnek azt a régi működési nehézségét, miszerint kevés volt a város határában megtermelt mezőgazdasági termék; ugyanakkor egyre több kereskedő és felvásárló érkezett a városba a nagy piacok napjaiban. „Tízszer annyi a fogyasztók szükséglete, mint amennyit a város piacára járó termelők produkálni képesek” – állapították meg a helyi sajtóban 1915 közepén.⁵⁵

6. Áruhiány és a közellátás

A városi társadalom számára a legfontosabb fogyasztási cikk a gabona (liszt) és a hús volt, így ezek mindenkori megszerzése és forgalmazása elsődleges feladat volt. A háború első másfél évében a törvényhatósági jogú városnak még volt lehetősége közvetlen gabonavásárlásra, ami a helyi ter-

meléssel és az egyéni beszerzésekkel kiegészítve biztosította a mindenkori fogyasztást. A város nagyon sok termelővel kötött szerződést búzavásárlásra. Ezek között ott voltak a város körüli területeken elterülő hatalmas uradalmak, de vásároltak gabonát Dél-Baranyából és Dél- és Nyugat-Somogyból is. Komoly beszállító volt a Péctől délkeletre lévő, Gross Jenő és Imre tulajdonában lévő üszögi uradalom, akiktől például 1915 augusztusában 20 vagon búzát vásároltak, amelynek fele az üszögi birtokról, másik fele pedig a pusztalmi gazdaságából származott.⁵⁶ Szintén Pécs várossal volt határos a pellérdi uradalom, ahol Hirsch Henrik bérlőtől vettek búzát.⁵⁷ Jól jött a városnak, hogy a hatalmas földekkel rendelkező pécsi egyházi intézmények is tekintélyes gabonatermelők voltak: vettek búzát a székesegyházi és a püspöki uradalomtól is.⁵⁸ A távolabbi baranyai beszerzések kapcsán említsük meg Frigyes főherceg bellyei uradalmát, ahonnan például 1916 elején 2000 q búzát szereztek be⁵⁹; az Ormánságban lévő körcsőnyei tulajdonostársaságot⁶⁰ stb. Kutatásunk során találtunk szerződéseket a Nyugat-Somogyban lévő simongáti uradalomból is, amelynek tulajdonosa a szentlőrinci birtokos Mándy Sámuel nagybirtokos volt: a szerződés 600 q búzáról szólt.⁶¹ Szintén elég távolról jött 1916-ban a Somogyban lévő, Kálmánca melletti lajosházai bérlőtől megvásárolt búza.⁶² Mindegyik esetben fontos volt, hogy a pécsi malmokba való beszállítás vasúton történhessen; kivétel az üszögi búza volt, amely a közvetlen közelség miatt fogatokon került a Mohácsi út mentén fekvő ifj. Tür malomba.⁶³ A közvetlen vásárlások időszakában is előfordultak minőségi kifogások a beszállított gabonával kapcsolatban, így például a Rábe Kurtné lajosházai bérleti gazdaságából vásárolt búzáról kiderült, hogy „nyirkos, csírás és dohos”, amit egy független tőzsdetanácsi szakértő csapat is alátámasztott, így sikerült a városnak némi árcsökkenést elérni.⁶⁴

A jó világnak azonban a Haditermény Rt. monopóliumával vége szakadt. 1916 első hónapjaiban még le lehetett szállítani az 1915. november előtt kötött szerződésekkel a gabonát, de ezt követően már csak a központi kvóták alapján, államilag meghatározott bizományosok révén lehetett búzát és egyébeket beszerezni.⁶⁵ Az állam az elosztás egyre nagyobb részét fogta át, ennek központi szerve a Közélelmezési Hivatal és Tanács lett.⁶⁶ 1916. elején jelent meg a kenyérjegy. A jegyrendszer bevezetésével pontosan meghatározták a különböző munkát végzők fejadagját, s különbséget tettek a dolgozók és a betegek között is. 1916. októberében hirdették ki Pécsen azt a miniszterelnöki rendeletet, amely rendelkezett a fejenkénti kvótákról. A rendelet szerint „...A termelő búzából, rozsból, kétszeresből és árpából együttvéve a háztartásban természetben ellátást élvező szegények közül

*csak azok után számíthatnak fejenként és havonként 18 kg-ot, akik gazdaságában mezőgazdasági munkát keresetképpen végeznek, családtagjai közül pedig csak azok után, akik 15 évnél idősebbek és gazdaságában rendszeresen mezőgazdasági munkákkal foglalkoznak. A háztartásban természetben ellátást élvező egyéb személyek után a termelő fejenként és havonként csak 14 kg-ot számíthat.*⁶⁷

Az 1916. évi kenyérjeggyel még napi 24 dkg juttatás járt egy fő részére, ám a későbbiek során ennek mértéke csökkent. A központilag kiutalt készletek minősége szinte folyamatosan romlott. Bár a Haditermény Rt. pontosan előírta a pécsi malmoknak is az őrlési összetételt, mégis a helyi sajtóban állandósultak a panaszok a dohos, kukacos liszt miatt, de említhetnénk a félig romlott húst, a silány minőségű cukrot is. A fogyasztás súlypontja a kenyér helyett egyre inkább a burgonyára helyeződött át. Mindez kikezdte a lakosság tűrőképességét, számos kisebb-nagyobb incidensről van tudomásunk, ahol felléptek a kereskedők ellen, s akkor nem is részleteztük a háború alatt felkorbácsolt antiszemita indulatokat, amelyek céltáblája a zsidó kereskedő, bankár és gyáros volt. A kenyérjegy bevezetése, majd az adagolás kiterjesztése több termékre (cukor, árpakása, liszt, zsír stb.), a központilag juttatott napi 1300 kcal értékű élelmiszer elérése, megszerzése, s az állandó hiány igen meggyötörte a lakosságot. 1917-ben a pécsi társadalomnak is meg kellett ismerkednie az elrendelt hús- és zsírmentes napokkal.⁶⁸ Az áruhiányt jól mutatja, hogy 1917 szeptemberében a helyi sajtó beszámolója szerint üresek voltak a pécsi piacok.⁶⁹

Az áruhiány az élelmiszereken kívül más termékcsoportokra is kiterjedt. A háború vége felé már óriási hiány volt ipari késztermékekben is, főleg a ruházati ipar termékeinek beszerzése vált nehezzé. Jegyre adták a petróleumot is. Óriási problémát jelentett a fűtőanyag hiánya: a szén drága volt és kevés, a fakitermelés a munkaerőhiány miatt akadozott, pénze pedig egyre inkább nem volt a lakoságnak. Tegyük hozzá: a háború alatt a fakitermelésben és értékesítésben nagy pénz volt, amire csak egy esetet említünk. 1916-ban Fuchs Sándor pécsi fatermelő és a barcsi Breuer Ferenc nagykereskedő cég együttesen megvette herceg Schaumburg-Lippe Adolf Szlatina melletti 1000 holdas erdejét több mint 1 millió koronáért. Az erdő gyertyánból és bükkből állt, s azonnal megkezdték a kitermelést.⁷⁰

A háború elhúzódásával egyre több olyan központi intézkedés látott napvilágot, amely veszélybe sodorta a városiak ellátását. Volt, hogy a kivezényelt katonaság részére utalták át a polgári lisztkontingenst. A Hivatal a folyamatos falusi rekvirálásaival azon községektől vette el az élelmiszer-többletet, amelyek addig Pécs beszállítói voltak. A város persze tiltako-

zott, s néha eredményt is értek el. Állandó probléma volt a kiutalt és leszállított élelmiszer mennyiségének különbsége, ami néha elérte a 40–50%-ot is.⁷¹ A zsírtermelés csökkenése miatt zsírutalványok kerültek elő, később még az igen alacsony zsírfejadagokat is leszállították.⁷² A háború vége felé kénytelen volt a város a szegényebbek számára népkonyhákat felállítani.⁷³ Szembe kellett néznie a városnak azzal, hogy az állami elvonás mértéke folyamatosan emelkedett. Az elvonást kiterjesztette a kormányzat a sertés-húsrá, a zsírra, a burgonyára. A háború utolsó éveiben egymást követték azok a polgármesteri rendeletek, amelyek a hatósági jegyeken túli, a kereskedők által megszerzett élelmiszermennyiség bejelentésére és zár alá vételére vonatkoztak. Érintette ez a boltosokat, henteseket, egyéb intézményeket, de még a vendéglátóhelyeket is. A központi elosztás alá eső termékek esetében a kvótát folyamatosan csökkentették, így például 1918-ban Pécs város cukorkontingensét 550 métermázsáról 430-ra apasztották.⁷⁴

A hatóság büntette az árurejtegetést, a beszerzett élelmiszerek eltitkolását: az ilyen esetek kihágásnak minősültek, amiért két hónapos elzárás és komoly pénzbüntetés járt. 1918-ban például az egyik pécsi kereskedőnél fölös készleteket találtak, mégpedig 422 kg fehérlisztet és 388 kg búzadarát. A hatóság kötelezte a kereskedőt, hogy ezt szállítsa be az ifj. Türr-malomba, mivel azonban a kereskedő ennek nem tett eleget, rendőrkapitányi ítélettel „*megtorló eljárást*” kezdeményeztek ellene.⁷⁵

Egyre fontosabbá váltak a város által megszerzett termékhelyettesítők, de ezek nem mindig jártak nagy társadalmi sikerrel. Ilyen volt például a sertés-hús helyett a dán sózott hús vagy vadhús, illetve a káposzta helyetti répa beszerzése.⁷⁶ A tejellátás biztosítására Habsburg Frigyes főherceg pélmónostori uradalmával napi 900 liter, Schaumburg-Lippe herceg dárdai uradalmaival napi 700 liter szállításáról szerződtek.⁷⁷ Hasonló kezdeményezés volt a főherceglaki uradalommal kötött szerződés, amelyben a nagybirtok napi 700 liter tej szállítását vállalta.⁷⁸

A háború előrehaladtával a magyarországi gazdaság egyre rosszabb helyzetbe került, ennek következtében 1918-ban már jóformán minden élelmi cikket csak jegyre lehetett kapni. Az 1917. február 22-i polgármesteri rendelet szerint⁷⁹ a hadiállapot következtében nagymértékben megfogyatkozott élelmiszerek mennyiségének ésszerűbb és igazságosabb elosztása érdekében a háztartásokban fellelhető különböző alapanyagok, termékek összeírásra kerültek, s a hatóságilag meghatározott fejadagon felüli mennyiséget közszükségleti célokra zár alá vették. Az ekkor még csak a kenyérré, lisztre, a város által forgalomba hozott zsírra és cukorra bevezetett jegyrendszert kiterjesztették a babra, borsóra, lencsére, árpakására, köleskására és a bur-

gonyára is. A rendelkezés a magánháztartásokra, hentesekre, üzletekre, intézetekre és kifőzdékre is vonatkozott. Az utalványokat a kerületi bizottságok illetve az élelmiszerkészletek nyilvántartására alakított élelmiszer nyilvántartó iroda adták ki. A jegyre kapható élelmi cikkek fejadagja a következő volt: egy főnek zsírból hetenként 15 dkg-ot, burgonyából naponta 20 dkg-ot, nehéz fizikai munkát végzők számára 30 dkg-ot, babból, borsóból és lencséből együttvéve havonta 17 dkg-ot, árpagyöngyből és köleskásából havonként 20 dkg-ot lehetett beszerezni.⁸⁰

7. Népesedési, társadalmi és politikai következmények

A világháborúban az emberi élet értéke látványosan devalválódott;⁸¹ a politikai vezető rétegek lényegében gondolkodás nélkül küldték potenciális vágóhídra a polgárok százazreit. A háború alatt a Monarchiában 8,3 millió főt, ezen belül Magyarországról 3,6 millió főt hívtak be katonának.⁸² A Monarchiára vonatkozóan 5,6 millióan szerepeltek a volt közös Hadügyminisztérium által összeállított háborús veszteség-kimutatásokban. Ebből a halottak aránya 18%, a sebesülteké 36% volt, míg 17% az eltűnt és 29% a hadifogságba esettek aránya.⁸³ A háború folyamán Monarchia hadseregének 47%-a Magyarországról került ki, vagyis mintegy 2,5 millió férfit hívtak be katonának, azaz a felnőtt férfilakosság mintegy egyharmadát vitték ki a frontra.⁸⁴ A Horvát-Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország által mozgósított katonák közül 381 ezren vesztették életüket, 743 ezren megsebesültek, az eltűntek száma 400 ezer, a hadifoglyoké pedig 615 ezer fő volt.⁸⁵

Nehéz szakmai feladat és nagyon sok további kutatást igényel még azt pontosan megmondani, hogy a háború alatt milyen mértékű változások következtek be a város népességét illetően. Ennek legfontosabb oka, hogy Pécs szinte átjáróház volt a háború éveiben.⁸⁶ A népszámlálási statisztikai adatok szerint az itt állomásozó katonasággal együtt 1910-ben csaknem 50.000 fő élt a városban, ami a háború kezdetére 54–55.000 főre növekedhetett. A háború alatt minden évben tartottak a városon belül népszámlálást, hiszen a központilag kiutalt élelmiszerhez pontos adatok kellettek. 1917 augusztusában 48.802, egy évvel később, 1918 augusztusában 51.187 főt írtak össze. Ezzel együtt sokan voltak, akik időszakosan tartózkodtak a városban, ugyanakkor a városnak velük szemben is ellátási kötelezettsége volt. 1918 nyarán például 300 fő itt foglalkoztatott katonai személy élt Pécsett; a korábbi katonalázadás miatt 140 fős csendőrség és 60 fős hadbírótság volt jelen; a környékbeli rekvirálások miatt a kassai 9. honvédezred

tisztikara is Pécsre települt stb.⁸⁷ A szerb megszállás miatt csak 1921 végén végrehajtott, ún. 1920. évi népszámlálás adatai szerint némi csökkenés ment végbe: a statisztikai adatok 47.500 főt mutatnak, de korabeli források szerint a jelentős bevándorlás és beköltözés miatt akár 60.000-en is tartózkodhattak a városban.⁸⁸ A háborús áldozatok száma Pécs esetében is nagy volt: a több mint négy év alatt jelentős számú pécsi lakos halt meg vagy vált hosszú távon munkaképtelenné, nyomorékká. A háború előtt pécsi lakosként élők közül a „*hősi halottak*” számát 1919 szeptemberében egy helyi sajtóhír mintegy 5000 főre tette.⁸⁹

Közismert, hogy tisztán demográfiai mutatókat vizsgálva Pécs népeseződésében a születések száma általában alacsonyabb volt a halálozásokénál. A háború felerősítette ezt a folyamatot: a több mint négyéves időszak alatt volt, hogy háromszor nagyobb volt a halálozások száma, mint a születéseké. (Ebbe azok is beleszámítottak, akiket sebesültként Pécsre hoztak, s az itteni kórházakban haltak meg; s köztük akár ellenséges országokból származó sebesültek is lehettek.) A születések száma már 1916-ra csaknem a háború előtti érték felére csökkent; a halálozási többlet 1917-ben és 1918-ban meghaladta a 20 ezreléket.⁹⁰

A háborús időszak számos társadalmi és politikai következménnyel járt. Ezek közül kiemeljük a gyári munkásság sztrájkjait. A kezdeti háborús eufória elmúltával egyre több munkabeszüntetés történt a helyi üzemekben. A sztrájkok főleg az árak emelkedésével és a reáljövedelmek csökkenésével voltak kapcsolatosak. Alig volt olyan üzem, ahol rövidebb-hosszabb ideig ne került volna sor munkabeszüntetésre.⁹¹ A hadiüzemekben tilos volt sztrájkolni, hiszen a munkásokat katonai munkaosztagokba csoportosították, s akik a munkát szabotálták, hamar a fronton találhatták magukat. A szervezett munkássággal szemben a hatalom sokszor tehetetlen volt, hiszen tömeges megtorlást nem lehetett végrehajtani, mivel az ipari termékekre nagy szükség volt. Érdekes, hogy még a döntően nőket foglalkoztató dohánygyárban is sor került munkabeszüntetésre.⁹² A sztrájkok általában nem voltak hosszúak, a fizetések vagy egyéb juttatások emelésével a tulajdonosok vagy az állam a problémát meg tudták oldani. Voltak persze Pécsen kívülről induló akciók is: így például 1918 januárjában a Monarchia egész területén általános sztrájkot hirdettek, ez esetben már politikai követelések is társultak a hagyományos gazdasági jellegűekhez.⁹³

A háború elhúzódása miatti rossz ellátás, egyes társadalmi csoportokon belül a tömeges éhezés kikezdte a lakosság egészségi állapotát is. A katonacsapatok mozgásai és egyéb társadalmi érintkezések miatt gyorsan terjedtek a különböző járványok. Tipikus betegség volt a háború alatt a tífusz, a vér-

has és a kolera. Gyógyszer a központi elosztás egyoldalúsága miatt egyre kevesebb volt, a kórházak zsúfolásig megteltek. Orvosból is kevés volt, hiszen sokan a frontra kerültek.⁹⁴ Arra is vannak adatok, hogy Pécsen sokan a felvizezett tejtől betegedtek meg. Alapvetően rontotta a közegészségügyi helyzetet a pécsi vízhiány: a háború során szinte állandók voltak a korlátozások, 1916-ban sajtóhírek szerint 1000 fürdőkádat pecsételtek le, hogy a vízellátás javuljon; ettől persze még az állandósult vízhiány megmaradt, s 1918-ban már katonaság kellett a vízelosztás biztosítására.⁹⁵ A járványok közül a legnagyobb pusztítást a háború vége felé a spanyolnátha okozta. Ismert, hogy Magyarországon a spanyolnátha nem okozott olyan nagy pusztítást, mint a nyugat-európai országokban; az országban kb. 65 ezren haltak meg a betegségben.⁹⁶ Szakirodalmi adatok szerint 1918-ban Pécsen alig néhány nap alatt mintegy 3000 megbetegedés történt, s már az első járványos héten 12 halott volt. Az influenza nem kímélt egyetlen társadalmi réteget sem, és sokszor akadályozta a gazdaság és a társadalom normális működését.

A háború alatt a többségnek a nélkülözés jutott. Ahogyan nőtt a hadiársvák száma, egyre zsúfoltabbá váltak a gyermekmenhelyek. 1918 áprilisában a városi közigazgatási bizottságban Hamerli Imre már azt jelentette, hogy a gyermekmenhelyeken kétszer-háromszor annyi a gyermek, mint amennyit el tudnának helyezni, nagy a halandóság köztük, a meghalt kicsiket minden egyházi szertartás nélkül temetik el.⁹⁷ A menhelyek élelmiszerellátása meglehetősen gyenge volt. 1918 májusában a pécsi állami gyermekmenhely vezetője, Doktor Sándor igazgató főorvos írt a belügyminiszternek arról, hogy a menhelyen élő beteg gyermekek kénytelenek kukoricalisztból készült kenyeret enni. Az igazgató leírta azt is, hogy némi ügyeskedéssel a szomszédos Bábaképzőből tudtak 100 darab búzalisztből sült zsemlet szerezni, de ezt nem lehetett állandóvá tenni. Arra kérte a minisztert, hogy engedélyezze 150 darab finomlisztből készítendő zsemle sütését, s erről Pécs várost is értesítse.⁹⁸

A nélkülözések miatt nagyon fontos volt, hogy viszonylag sok karitatív tevékenységet végző szervezet jött létre. A háború kitörése után megkezdődtek a szegényeknek, rászorultaknak szóló gyűjtések, amelyek aztán több-kevesebb sikerrel végig kísérték a négy évet. A karitatív szervezetek közül említsük meg a Pécsi Jótékony Nőegyletet, illetve a Vöröskereszt helyi csoportját. Ez utóbbi esetében 57 önkéntes orvos és ápoló vett részt a frontvonal mögötti kórházi ellátás biztosításában.⁹⁹ A segélyezésben, betegápolásban, sebesültek ellátásában sokszor élenjáró tevékenységet végeztek az ismertebb polgári családok tagjai. Így például Visy László

főispán két leánya és veje a pécsi önkéntes vöröskeresztes osztaggal ment 1914-ben a keleti hadszíntérre.¹⁰⁰ 1918-ban a nagybirtokos Mándy-család tagjai előbb 10.000, később pedig 40.000 koronás adománnyal támogatták az árvaházat.¹⁰¹

Összegzés

Ha gazdaságilag számvetést készítünk az 1918 őszen véget ért háború pécsi gazdasági hatásairól, akkor alapvetően annak negatív hatásait emelhetjük ki. A háború miatt több ezer pécsi polgár halt meg katonaként, amihez még hozzá kell vennünk a fogságba esetteket, az eltűnteket, a nyomorékokat, a járványokban elhunytakat stb. Ugyanakkor a környező területekről sok ezer ember költözött be a városba. Az állami beavatkozás miatt a város gazdasága jelentős mértékben dezorganizálódott. A lakossági megtakarítások visszaestek, a városi népesség egy része éhezett, a közellátás színvonala mélyre süllyedt. A város kasszája kiürült, ugyanakkor sokan csak az alacsony összegű segélyekből tudták önmagukat fenntartani. De az is tény, hogy a városvezetés a legfontosabb gazdasági és közellátási problémákat tudta kezelni, ezért a várost elkerülte az élelmiszerínség.¹⁰² A pécsi lakosság megpróbáltatásai azonban a háború befejeződésével nem értek véget: az 1918. novemberi szerb megszállás újabb 33 hónapos gazdasági és egyéb jellegű problémákat hozott magával.

JEGYZETEK / NOTES

1. A listát lásd: Városaink háztartása (1910): II. Részletes kimutatások. 2. old.
2. Az ipar fejlődéséhez lásd: Kaposi Zoltán (2006) művét.
3. Népszámlálás (1910): 3. 1059. old.
4. Az üzemi kérdésekhez lásd: Népszámlálás (1910): 3. 1302. old. alapján számolva.
5. Kaposi Zoltán (2006): 43–48. old.
6. Ágh Timót (1894): 257. old.
7. A laktanya-építkezésekhez lásd: Pilkhoffer Mónika (2004): 270–280. old.
8. Katus László (1995): 60. old. Táblázat alapján.
9. Légrády Elek (1938): 89. old.; Tábori Jenő (1935): 28. old.
10. Radó Bálint (2017): 164. old.
11. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 131. old.
12. Lásd: 1912: 63. tc.; illetve 68. tc.
13. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 132. old.
14. Kopasz Gábor (1965): 33. old.
15. Munkás, 1916. január 1.
16. Lásd: T. Mérey Klára (1999): 18. old.
17. T. Mérey Klára (1997): 36. old.
18. Gulyás József – Tóth Géza (1962): 79. old.
19. Jakab Antal (1999): 123. old. Táblázat alapján.
20. Lásd például: Harcos Ottó (1973): 111–113. old.
21. Rayman János (2010): 130. old. Táblázat alapján.
22. Lásd ehhez: Magyarország, 1915. július 4.
23. Babics András (1952): 83. old.
24. Babics András (1952): 76. old. Táblázat alapján.
25. Rúzsás Lajos (1954): 244. old. Táblázat alapján.
26. Rayman János (2010): 114–115. old.
27. MNL BaML IV. 1406. I. Közellátás. 9. doboz. 1915–17. 4243/1916.
28. MNL BaML IV. 1406. I. 25. doboz. Liszt. 1915–20. 1918. július 29. Beadvány.
29. Lásd: Berend T. Iván – Ránki György (1966): 19. old.
30. Minden területi adatot katasztrális holdban adunk meg.
31. Gazdacímtár (1911): 58. adatai alapján.

32. MSÉ 1915-18. C. kötet: Az 1915. évre. 83.; C/b. kötet: Az 1916., 1917. és 1918. évekről. 47., 49.
33. Pécsi Napló, 1915. augusztus 27.
34. Lásd például: Dunántúl, 1917. január 11.
35. Pécsi Napló, 1917. március 15.
36. Dunántúl, 1917. június 7.
37. A korábbiakra lásd: Ágh Timót (1894); illetve Kaposi Zoltán (2006) művét.
38. A bolgárkertészekre lásd: Pécs Lexikon (2010): 1. 112–113. old.
39. Dunántúl, 1916. március 14.
40. Pécsi Napló, 1916. április 20.
41. Dunántúl, 1917. szeptember 23.
42. Dunántúl, 1915, május 29.
43. A városi tanácshoz való beterjesztett indítvány. Dunántúl, 1915. március 12.
44. Lásd: Kaposi Zoltán (2006) művét.
45. Források (2010): 156. old.
46. A hadikölcsön-kötvényekhez: Pogány Ágnes (1993): 409. old.; illetve Teleszky János (1927): 253–262. old.
47. Nagy Imre Gábor (2017): 154. old.
48. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 157–158. old.; lásd még: Pogány Ágnes (1993) adatait.
49. Pécsi Napló, 1915. április 17. Utal a forrásra: Vragháné Szántó Ágnes (2017): 303. old. 123. sz. lj.
50. A pénz értékének és a reálbérek romlásához lásd: Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975).
51. A városi és állami alkalmazottak arányához lásd: Nagy Imre Gábor (2017)
52. Lásd: Kaposi Zoltán (2006): 135. old.
53. Siptár László (1996): 59. old.
54. Lásd például: Pécsi Napló, 1915. június 20.
55. Pécsi Napló, 1915. július 18.
56. MNL BaML IV. 1406. 1. 9. doboz. 22.202/1915.
57. MNL BaML IV. 1406. 1. 9. doboz. 1916. január 14.
58. MNL BaML IV. 1406. 1. 9. doboz. 1916. február 27.; 1916. január 29 (1693/1916), stb.
59. MNL BaML IV. 1406. 1. 9. doboz. 5647/1916.
60. MNL BaML IV. 1406. 1. 9. doboz. 282/1916.
61. MNL BaML IV. 1406. 1. 9. doboz. 29173/1915.

62. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 160/1916.
63. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 22.202/1916.
64. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 160/1916.
65. A központi akarattal szemben védtelen volt a város, bár hozzá kell tenni, hogy mivel Pécs nem volt nagy gabonatermelő, ezért innen sokat nem tudott elvinni a monopolcég. A Haditermény Rt-ről a rendeletet lásd: Baranyavármegye Hivatalos Lapja, 1915. szeptember 30.
66. A központi rendelkezések 1914 közepétől folyamatosak voltak. Lásd: Tegzes Ferenc (1999): 139–140. old.
67. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 1916. október 23. Miniszterelnöki rendelet (24854/1916)
68. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 158. old.
69. Dunántúl, 1917. szeptember 30.
70. Dunántúl, 1916. szeptember 27.; illetve Tegzes Ferenc (1999): 147. old.
71. A polgármesteri beszámoló: Dunántúl, 1917. június 7.; illetve Tegzes Ferenc (1999): 146. old.
72. Pécsi Napló, 1918. augusztus 28.
73. Dunántúl, 1917. június 7.
74. Lásd: Pécs ezer éve (1996): 206. old.
75. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 1916. április 11.
76. Pécs ezer éve (1996): 206. old.
77. Pécsi Napló, 1917. április 5.; lásd még: Tegzes Ferenc (1999): 147. old.
78. Tolnamegyei Közlöny, 1915. augusztus 15.
79. MNL BaML IV. 1406. I. Közellátás 1918–1921. 45. doboz.
80. Ehhez lásd: Szlanyinka Éva (2015) tanulmányát.
81. Bödök Gergely (2015): 89. old.
82. Mike Gyula (1927): 625. old.
83. Háborúk, válságok (2014): 49. old.
84. Azt hangsúlyozni kell, hogy a népességvesztésre pontos adat nem áll rendelkezésre, s a forrásadottságokat ismerve kijelenthető, hosszú távon sem várható pontos kimutatás. A korábbi szakirodalomban is meglehetősen eltérő adatok állnak rendelkezésre, amelyek között akár többszázézes nagyságrend is megfigyelhető.
85. Mike Gyula (1927): 626.; illetve Háborúk, válságok (2014): 49. old.
86. Utal a vándormozgalomra: Hoóz István (1995): 96. old.
87. MNL BaML IV. 1406. I. Liszt. 25. doboz. 21735/1917.; 14611/1918 szám.

88. Katus László (1995): 60. old. A 60.000 fő korabeli sajtó és rendőrségi jelentések alapján fogalmazódott meg.
89. Dunántúl, 1919. szeptember 20.
90. Katus László (1995): 41. old.; illetve Hoóz István (1995): 97. old.
91. Lásd: Dénes Béla (1985): 411–460. old.
92. A dohánygyári szervezkedésről lásd: T. Mérey Klára (1997): 41. old.
93. Dénes Béla (1985): 434. old.
94. Pécs Lexikon (2010): 2. 386. old.
95. Lásd: Dunántúl, 1916. augusztus 27.; illetve Pécsi Napló, 1918. szeptember 29.
96. Faragó Tamás (2011) adatai alapján
97. Lásd: Czeiningger Tamás (2001): 100. old.
98. MNL BaML IV. 1406. 1. Liszt. 3168/1918.
99. Pécs Lexikon (2010): 2. 387. old.
100. Az osztag működéséhez lásd Visy Zoltán (1999) tanulmányát.
101. Lásd: Czeiningger Tamás (2001): 103. old.
102. Tegzes Ferenc (1999): 149. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ágh Timót (1894): Emléklapok Pécs szabad királyi város múltjából és jelenéből. Pécs
- Babics András (1952): A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest
- Berend T. Iván – Ránki György (1966): Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Budapest
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest
- Bödök Gergely (1975): Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Budapest. 85–108. old.
- Czeiningger Tamás (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Abaliget
- Faragó Tamás (2011): Bevezetés a történeti demográfiába. 6.6. Háborús katasztrofák. In: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch06s06.html

- Gulyás József – Tóth Géza (1962): A kapitalista börgyártás. In: Gulyás József–Vörös Márton–Tóth Géza–Fodor György: A kétszáz éves Pécsi Börgyár. Pécs. 74–94. old.
- Háborúk, válságok (2014): Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. A Nagy Háború. Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboru-valsag/nagy_haboru.pdf
- Harcos Ottó (1973): A pécsi Pannónia Sörgyár története. Pécs
- Hoóz István (1995): Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990. Pécs. 95–116. old.
- Jakab Antal (1999): A Pécsi Börgyár történetéből. In: Szirtes Gábor–Vargha Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs. 108–126. old.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs
- Kaposi Zoltán (2017): Egy kereskedő város viszontagságai az első világháború idején. In: Bósz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 55–78. old.
- Kaposi Zoltán (2019): Osztrák-magyar ellentétek a gazdasági mezőben a Nagy Háború éveitől. In: Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Szeged. 294–304. old.
- Katus László (1995): Pécs népessége 1848–1920 között. In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990. Pécs. 37–94. old.
- Kopasz Gábor (1965): A gyár alapításától az első világháború végéig. In: Kopasz Gábor (szerk.): A pécsi Sopiana Gépgyár 1865–1965. Pécs. 5–34. old.
- Kovács Alajos (1928): Pécs lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 4. 345–376. old.
- Légrády Elek (1938): A volt m. kir. pécsi 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak... története. Pécs
- Mike Gyula (1927): A Magyar Birodalom és a mai Magyarország veresége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 7. 624–633. old.
- Nagy Imre Gábor (2017): Pécsi tisztviselők az első világháborúban. In: Bósz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 140–158. old.
- Pécs Lexikon (2010): Romváry Ferenc (főszerk.): Pécs Lexikon I–II. Pécs
- Pilkhoffer Mónika (2004): Pécs építészete a századfordulón. Pécs
- Radó Bálint (2017): „Ajtóm mindenki előtt nyitva áll”. Nagyatádi dr. Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja és a háttér. In: Bósz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 159–189. old.

- Rayman János (2010): Elfeledett pécsi iparosok. Ipartörténeti dolgozatok. Pécs
- Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest
- Siptár László (1996): A Pécsi Takarékpénztár rövid története (1845–1949). In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. Pécs. 55–66. old.
- Szita László (1985): Az ipari munkásság kialakulása és helyzete a kiegyezéstől az I. világháborúig Pécsen és Baranyában. In: Szita László (szerk.): A baranyai-pécsi munkásmozgalom története. 1. kötet. Pécs. 11–51. old.
- Szlanjinka Éva (2015): Pécs az első világháború idején. In: A Pécs története monográfia 6. kötetébe készült tanulmány. (Kézirat).
- Tábori Jenő (1935): A cs. és kir. "Frigyes főherceg" 52. gyalogezred hadialbuma. A Pécs-baranyai katonák szereplése az 1914–1918 évi világháborúban. Budapest – Pécs
- Tegzes Ferenc (1999): Pécs közéletmezése az I. világháború idején. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs. 139–149. old.
- Teleszky János (1927): A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Budapest
- T. Mérey Klára (1997): A pécsi dohánygyár története 1912–1948. Pécs
- T. Mérey Klára (1999): Baranya megye ipara (1850–1914). In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs, 1999. 7–34. old.
- Vargháné Szántó Ágnes (2017): A pécsi sajtó a Nagy Háború első két évében. In: Bósz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 282–314. old.
- Visy Zoltán (1999): A „Pécsi Vörös Keresztes Önkényes Egységügyi Osztag” az első világháborúban. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs. 303–329. old.
- Visy Zoltán (2003): Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja. Pécsi Szemle, 2003. 2. 88–92. old.

Forrásgyűjtemények, statisztikák

- Dénes Béla (1985): A munkásmozgalom az I. világháború alatt. In: Szita László (szerk.): A baranyai-pécsi munkásmozgalom története I. Budapest. 411–460. old.
- Források (2010): Nagy Imre Gábor (szerk.): Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921). Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15. Pécs
- Gazdacímár (1911): Rubinek Gyula (szerk.): Magyarországi Gazdacímár. Budapest

MSÉ 1915–18 = A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1924.

Népszámlálás (1910/3): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1914.

Pécs ezer éve (1996): (Márfi Attila (főszerk.): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Történelmi olvasókönyv. Pécs

Városaink háztartása (1910): Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 58. kötet. Budapest, 1916.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

IV. 1406. I. Pécs Város Tanácsának iratai. I. Közellátási iratok. 1914–1924.

1. doboz: Burgonya; 9. doboz: Gabonabeszerzés; 7. doboz: Burgonya, liszt; 11. doboz: Gabona; 25. doboz: Liszt; 26. doboz: Gabona, tengeri; 34. doboz: Hús, zsír; 45. doboz: Sertés, tengeri.

Sajtóanyagok, rendeletek

Baranyavármegye Hivatalos Lapja

Dunántúl

Magyarország

Munkás

Pécsi Napló

Tolnamegyei Közlöny